

СЕКЦІЯ 2

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА СОЦІАЛЬНІ ВІДНОСИНИ

ВПЛИВ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ УМОВ ЖИТТЯ НА ФУНКЦІОНУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ СІМ'Ї В 50–70-ТІ РОКИ ХХ СТОЛІТТЯ (ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ)

THE IMPACT OF SOCIO-ECONOMIC CONDITIONS OF LIFE ON THE FUNCTIONING OF THE UKRAINIAN FAMILY IN THE 50–70S OF THE XX CENTURY (GENDER ASPECT)

У статті проаналізовано вплив соціально-економічних умов життя на функціонування української сім'ї в 50–70-ті роки ХХ століття та на розподіл ролей між чоловіками і жінками у вищезазначений період. Розкрито особливості соціально-економічного розвитку країни в досліджуваний період, спрямованість соціальної політики, які мали визначальний вплив на сім'ю, стосунки між членами сім'ї та виконання функцій, покладених на батька і матір. Проаналізовано державні документи із сфери політики і освіти (законодавство, укази, положення, постанови, розпорядження тощо), що дало змогу розглянути характерні зміни, які відбувалися в суспільному та приватному житті під впливом ідеологізованої політики тогочасної держави. Встановлено, що становище чоловіка і жінки та їхні можливості для саморозвитку та самореалізації тоді були незбалансовані. Визначено основні функції, які виконувала тоді сім'я: підтримка біологічної неперервності суспільства (репродуктивна, демографічна), забезпечення індивідам задоволення емоційних потреб (емоційна функція), потреб інтимного спільного життя (сексуальна функція), функція соціалізації, забезпечення соціального статусу дитини (соціально-статусна функція), економічна, господарсько-побутова, функція соціального контролю. З'ясовано, що основна увага державної соціальної політики в Україні у розглянутий період приділялася покращенню демографічного становища; передачі державі основних функцій сім'ї з виховання та соціалізації дітей; залученню жінок до суспільного виробництва нарівні з чоловіками, але із нижчою заробітною платою тощо. Доведено, що протягом 1950–1970-х років державна політика базувалася на регулюванні шлюбно-сімейних відносин і підтримці материнства й дитинства; спостерігалася нівелювання батьківського впливу на формування дитини в сім'ї та популяризувалася ідеологія класової і статевої рівності.

Ключові слова: сім'я, дитина, жінка-мати, батько, соціально-економічні умови життя, соціальна політика.

The article analyzes the impact of socio-economic living conditions on the functioning of the Ukrainian family in the 1950s and 1970s and on the distribution of roles between men and women during the aforementioned period. The peculiarities of the socio-economic development of the country during the study period, the orientation of social policies, which had a decisive influence on the family, relations between family members and the performance of functions assigned to the father and mother are revealed. State documents in the sphere of politics and education (laws, decrees, regulations, decrees, orders, etc.) were analyzed, which made it possible to consider the characteristic changes that took place in public and private life under the influence of the ideological politics of the state at that time. It was found that the position of men and women and their opportunities for self-development and self-realization at that time were unbalanced. The main functions that the family performed at that time were identified: support for the biological continuity of society (reproductive, demographic), providing individuals with satisfaction of emotional needs (emotional function), the needs of intimate life together (sexual function), socialization function, ensuring the social status of the child (social status function), economic, economic and household function of social control. It is found that the main focus of state social policy in Ukraine during the period under review was on improving the demographic situation; transfer to the state the essential functions of the family to educate and socialize children; involving women in social production on an equal footing with men, but with lower wages, etc. It is proved that during the 1950–1970s the state policy was based on the regulation of marriage and family relations and support of motherhood and childhood; parental influence on the formation of a child in the family was observed and the ideology of class and gender equality was promoted.

Key words: family, child, woman-mother, father, socio-economic living conditions, social policy.

УДК 316:364(477)«19»
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.11.3>

Дереш В.С.

к.пед.н.,
старший викладач кафедри
соціальної роботи,
соціальної педагогіки та соціології
Херсонський державний університет

Постановка проблеми. Сім'я посідає головне місце в соціальних зв'язках особистості, тому історія поступу суспільства є водночас історією розвитку сім'ї як соціального інституту, котрий еволюціонує та суттєво змі-

нюється разом із суспільством. Соціально-економічна ситуація, у якій перебуває країна, її державна політика та ідеологія зумовлюють певні умови життєдіяльності населення, функціонування сім'ї та виховання дітей. Зараз це

є досить важливою проблемою, яка перебуває в колі інтересів різних наук, зокрема соціології.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання функціонування сім'ї в конкретних культурних і соціально-економічних умовах досліджувало багато науковців, серед них такі: М. Виноградова, Т. Журженко, З. Замаєва, А. Кухарчук, В. Новоселова, М. Панкратова, З. Равкін, О. Сухомлинська, А. Харчев, А. Широкова та інші. Вивченням гендерних аспектів сімейної політики та виховання дітей займалися І. Бояківська, І. Іванова, В. Кравець, В. Сичова, А. Слободянюк, Б. Цюпин, Ж. Чернова, Я. Щепанський та інші.

Оскільки на формування, розвиток і функціонування сім'ї, розподіл ролей між чоловіками і жінками безпосередньо впливає соціально-економічне середовище їхньої життєдіяльності, то для подальших соціологічних досліджень необхідно враховувати історичний досвід із цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз впливу соціально-економічних умов життя на функціонування української сім'ї та на розподіл ролей між чоловіками й жінками у вищезазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. У 50–70-ті роки ХХ століття з огляду на пануючу ідеологію питання життєдіяльності української сім'ї розглядалося з позиції підвищення рівня народжуваності та збільшення кількості робочих рук. Проблеми незбалансованості становищ чоловіка і жінки, їхніх можливостей для саморозвитку та самореалізації перебували зазвичай поза колом інтересів держави, яка входила тоді до складу Радянського Союзу. А функціонування сім'ї, як відомо, на пряму залежить від рівня розвитку суспільства і наявних у ньому соціально-економічних умов. У повоєнний період до відбудови країни активно залучали жінок, адже чоловічої робочої сили катастрофічно не вистачало. Для цього на законодавчому рівні приймалися рішення про збільшення кількості дошкільних дитячих закладів, аби жінки мали можливість працювати на суспільному виробництві, а не сидіти з дітьми вдома. Також максимально заохочували якнайшвидше повернення жінки до праці після народження нею дитини. Наприклад, у Наказі Президії Верховної Ради СРСР від 19 травня 1949 року «Про поліпшення справи державної допомоги багатодітним і одиноким матерям та поліпшення умов праці та побуту жінок» зазначено, що за вагітними жінками та матерями, які мали дітей, зберігається неперервний трудовий стаж, якщо вони вийдуть на робоче місце до досягнення дитиною півтора років [8]. Держава намагалася не лише прискорити відновлення економічного розвитку, а й поліпшити демографічне становище країни, яке зазнало значного погіршення

внаслідок війни. Соціально-економічна ситуація в Україні спонукала жінок якнайшвидше виходити з декретної відпустки і продовжувати працювати на низькооплачуваній роботі. Це, звісно, підтримувало нерівновагу становища жінки й чоловіка в українському суспільстві. Жінка виконувала всю домашню працю, була жінкою-матір'ю, працювала на суспільному виробництві (посади, підпорядковані керівникам-чоловікам). Що стосується чоловіків, то в суспільстві панувало негативне уявлення про роль батька, а домашня робота не повинна була відволікати голову сім'ї від професійної діяльності.

Особливий етап в історії радянської політики щодо сім'ї розпочався після 1953 року. Його особливістю було поступове «пом'якшення» практик державного втручання в сімейних і внутрішньосімейних відносин. Революційною зміною післясталінської епохи стало виникнення приватного простору. У побудованих за ініціативи М. Хрущова окремих квартирах люди вперше одержали можливість жити своєю сім'єю, створювати власний спосіб сімейного життя та виховувати дітей на особистий розсуд. Проте після десятиліть терору радянська людина не надто прагнула незалежності, не була винятком і сфера батьківства. Дорослі «звично схилилися перед авторитетом держави, незважаючи на те, хто виступав від її імені – вчителька, вихователька в дитячому садку, медична сестра... Кожен із них вважав себе повноважним звинувачувати батьків у неналежній поведінці і навіть поганому здоров'ї дитини» [6, с. 2]. У межах сім'ї батьки виховували дітей як могли і як уміли, але «доручаючи їх дитячому садку чи школі, слухняно вбудовувалися в патерналістську модель, де останнє слово завжди залишається за державою» [там само]. У другій половині 50-х років ХХ століття соціально-економічні умови України сприяли піднесенню значення суспільного виховання. Майже від самого народження вихованням дітей займалися державні установи, а батьки мали більше часу на сільськогосподарську роботу чи працю в суспільному виробництві. По всій країні створювалися школи-інтернати, до яких приймали не лише дітей-сиріт, але і дітей матерів-одиначок та дітей із багатодітних сімей (батькам надавалися пільги з оплати). Тому до середини 60-х років ХХ століття чисельність учнів у школах-інтернатах зросла до 212 тисяч [11, с. 188].

У 60-х роках ХХ століття продовжується підтримка державою повної зайнятості робітників, підтримка їхніх професійних інтересів і залучення до громадського життя. Щоб діти не заважали роботі, створювалися школи з продовженим днем, в яких діти мали перебувати протягом усього дня під наглядом педагогів. До таких шкіл рекомендувалося зарахо-

увати учнів 1–8 класів, насамперед тих, чії батьки працюють. Цим виголошувався курс на повну зайнятість працівників, скорочення часу на виховання дітей у сім'ї [7]. Отже, тоді населенню нав'язувалася думка, що для самоствердження та самореалізації в суспільстві досить одружитися, народити якнайбільше дітей і працювати на виробництві, бути хорошим робітником. Про те, щоби стати хорошим чоловіком, дружиною, про виховання дітей люди не повинні були думати, адже хороший працівник – це обов'язково хороший сім'янин. А виховати дітей зможуть у закладах суспільного виховання, про що дбала держава. Тобто сім'я розглядалася як головне джерело відтворення населення і робочі руки для розбудови країни. Оскільки жінок продовжували активно залучати до трудової і громадської діяльності, то питання, пов'язані з народженням і вихованням дітей, потребували подальшого вдосконалення. Соціальна політика з підтримки материнства та дитинства охоплювала весь комплекс економічних, адміністративних і пропагандистських заходів, які спрямовувалися на підвищення рівня народжуваності та покращення виховної роботи з дітьми та підлітками. Центральні та місцеві органи влади проводили роботу за такими напрямками: посилення соціально-правового статусу жінки-матері, розвиток необхідної інфраструктури (кімнат для годування дітей, будинків матері і дитини, ясел, дитячих садків тощо), пропаганда в періодичних виданнях важливості виховання людини нового суспільства, активізація виховної роботи з дітьми та підлітками, якою займалися державні органи та громадські організації [1]. Водночас спостерігається зменшення народжуваності, адже зайнятість жінок у суспільному виробництві змушувала сім'ю обмежувати кількість дітей. Отже, радянська політика щодо сім'ї протягом 1950-х – першої половини 1960-х років може бути позначена як етакратична, коли ідеологічна гегемонія держави стосувалася не лише подружніх, але й дитячо-батьківських відносин, оскільки держава проголошувала себе «основною відповідальною за виховання дітей» [4, с. 14].

У другій половині 1960-х років дещо змінюється політика держави щодо ролі батька і матері у вихованні дітей. Сім'я розглядається як середовище первинної соціалізації дітей, а батьки – як агенти соціалізації. Тому посилюється ідеологічна робота партійних, профспілкових, комсомольських організацій, що діяли на виробничих підприємствах, в установах та організаціях, у колгоспах, радгоспах. Вони плідно співпрацюють із школами, де навчаються діти їхніх працівників, цікавляться умовами сімейного виховання дітей, стосунками між членами сім'ї [3, с. 163–164]. Починаючи з 1966 року дещо спрощується процедура

розлучення [2, с. 48]. Як наслідок, збільшується кількість неповних сімей, які склалися з матері і дітей. За даними Л. Чуйко, на 10 000 шлюбних пар у 1965 році було зареєстровано у містах 292 розлучення і 56 у селах; а у 1966 році – 475 у містах і 126 у селах; у 1970 році – 409 у містах і 100 у селах; у 1971 році – 384 у містах і 101 у селах [14, с. 131]. Основними причинами розлучень жінки називали алкоголізм чоловіків [14, с. 163], покращення соціально-економічної незалежності жінок від чоловіків, розбіжності між уявленнями про подружнє життя і реальністю, невідповідність до життєвих труднощів та інше. Для посилення відповідальності за виплату аліментів на утримання дітей Президія Верховної Ради СРСР видала Наказ від 21 липня 1967 року «Про поліпшення порядку сплати та стягнення аліментів на утримання дітей», згідно з яким керівництво підприємств, установ, організацій зобов'язувалося утримувати певну суму коштів із робітника для виплати аліментів [9]. Це свідчило про те, що переважно всі чоловіки-батьки не несли відповідальності за свої сім'ї, не піклувалися про дітей. Їм було байдуже за підростаюче покоління, адже стільки років держава позбавляла чоловіків цього права.

У тогочасному радянському законодавстві чітко простежується ідеологічна спрямованість, що нав'язувала суспільству певні соціокультурні настановлення. Водночас слід визнати, що законодавство було спрямоване на зміцнення сім'ї та шлюбу, захист здоров'я матері й дитини. Впроваджувалася спеціальна норма, яка закріплювала «рівність жінок і чоловіків в особистих і майнових відносинах у сім'ї (ст. 3)» [10, с. 32]. Крім того, згідно з новим законодавством, на повнолітніх дітей покладався обов'язок турбуватися про батьків не лише внаслідок виникнення в них такої потреби (положення попереднього законодавства), а й відповідно до того, як батьки справлялися зі своїми батьківськими обов'язками. Під батьківським обов'язком малося на увазі не лише утримання неповнолітніх дітей, а й їх виховання, ставлення до них [10, с. 34]. Отже, цей документ спрямовувався на зміцнення стосунків між батьками і дітьми, підняття ступеня відповідальності батьків за виховання дітей, що становить важливий складник соціалізаційного впливу сім'ї.

Для задоволення побутових потреб сім'ї запроваджується державна допомога сім'ям із дітьми, вагітним жінкам і допомога по догляду за хворою дитиною. Цьому сприяло прийняття низки нормативних документів ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР з питань охорони материнства і дитинства, матеріального забезпечення сімей із дітьми, охорони здоров'я молодого покоління. Це сприяло тому, що жінки про-

довжували працювати нарівні з чоловіками, становлячи 50% загальної кількості робітників і службовців, займаючи активну громадянську позицію в соціально-політичному житті країни. Наприклад, у медицині, фізкультурі та соціальному забезпеченні жінки становили 85% усіх працюючих, в освіті та культурі – 78 %, у науковій сфері – 40% [5, с. 61]. Проте, незважаючи на «піклування» державної політики про добробут сім'ї і жінку-матір, жінку-трудівницю, більшість жінок не могла належним чином піклуватися про сімейне вогнище, повноцінно виконувати сімейні функції, адже тоді насамперед цінувався професіоналізм, а вже потім жінка була дружиною і матір'ю.

У 60–70-ті роки ХХ століття були реабілітовані якщо не сімейні цінності, то хоча б світ побутового життя. І хоча такі зміни не заперечували домінуючої ролі держави у вихованні дітей, визнавалася легітимність сімейної життєдіяльності. Серед функцій, що поклалися на сім'ю, починає вирізнятися й функція соціалізації. Підтвердження цього знаходимо в праці Я. Щепанського, який, окреслюючи функції сім'ї, поряд із функціями «підтримка біологічної неперервності суспільства; забезпечення індивідам задоволення емоційних потреб, потреб інтимного спільного життя», називає й такі, як «підтримка культурного спадку наступним поколінням або соціалізація молодого покоління; соціальний контроль, зокрема контроль соціальної поведінки» [15, с. 141–142]. А. Харчев розглядав сім'ю як основну форму соціальної спільності у сфері побуту, «першо-елементом побуту», стверджуючи, що «дитиновиробництво» в інтересах функціонування суспільства – основна функція сім'ї («безпосереднє відтворення життя»). Звідси всі інші функції розглядалися як зовнішні, додаткові, виконувати які сім'ю змушували зовнішні обставини. Акцентування на зазначеній функції обмежувало можливості сім'ї щодо виховання та соціалізації дитини, формування її як особистості, котра характеризується «моральною свідомістю, здатна до автономної соціальної поведінки, відповідальності за свої вчинки» [12, с. 317]. Загалом, центр тягіння переміщується від економічних, матеріальних, господарських функцій до функцій, які забезпечують перш за все особистісні відносини та зв'язки між членами сім'ї, що відповідає ідеалу сімейних взаємин, вільних від спожива-

цтва і матеріального розрахунку. Як наслідок, за сім'єю залишається лише демографічна функція, функція відтворення нових поколінь як «специфічна функція сім'ї, що впливає з її сутності й відображає особливості як соціального явища» [13, с. 16].

Висновки з проведеного дослідження. Отже, у 50–70-ті роки ХХ століття в соціально-економічній сфері України відбувалися певні зміни, які впливали на функціонування сім'ї та на ролі чоловіків і жінок. Протягом 1950-х – першої половини 1960-х років держава несла відповідальність навіть за реалізацію традиційної чоловічої ролі батька й годувальника, ставши фактично «універсальним патріархом, підданими якого були чоловіки і жінки». У суспільстві, по суті, сформувався негативний образ батька, який виключався з процесу виховання дітей; за ним залишалася лише роль годувальника (виконання лише демографічної і економічної функцій). Водночас встановлювався чіткий розподіл праці залежно від статі, відповідно до якого чоловік був годувальником, а жінка одночасно виконувала роль працівника, матері та домогосподарки. У другій половині 1960-х – 1970-х років ролі, виконувані чоловіками і жінками, дещо змінюються. Адже в соціалістичному суспільстві існували соціальні інститути, які допомагали сім'ї виконувати демографічну функцію, а матері – поєднувати народження і виховання дітей з участю у суспільному виробництві та громадському житті. Це сприяло звільненню жінки від сімейних справ, залученню до суспільного виробництва і водночас змінам характеру та змісту виховання і первинної соціалізації дітей, послабивши взаємозв'язки між батьками та дітьми. Функція первинної соціалізації також значною мірою перейшла від сім'ї до спеціалізованих суспільних установ, що зумовлювалося процесами індустріалізації, урбанізації, соціальної перебудови суспільства. Безумовно, сім'я залишалася «поліфункціональним» соціальним інститутом, проте структура її функцій і зміст кожної з них суттєво змінюється, віддзеркалюючи в специфічному вигляді широкі соціальні зміни.

Варто зазначити, що вплив соціально-економічних умов життя на функціонування сім'ї у розглянутий нами період мав як позитивні, так і негативні наслідки та потребує подальшого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Антонова М.В. Советская социальная политика : семейно-бытовой аспект : 1950–1960-е годы (на материале Ленинграда) : автореф. дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.02 / Российский гос. пед. унив. им. А.И. Герцена. Санкт-Петербург, 2010. 19 с.
2. Волков А.Г. Эволюция российской семьи в XX веке. *Мир России*. 1999. № 4. С. 47–57.
3. Дереш В.С. Суспільне і сімейне виховання дітей в Україні (60-ті роки XX століття). *Актуальні дослідження в соціальній сфері : матеріали XXII Міжнар. наук.-практ. конф.*, м. Одеса, 19 листопада 2018 р. Одеса : ФОП Бондаренко М.О., 2018. С. 162–164.
4. Кон И.С. Отцовство как социокультурный институт. *Педагогика*. 2005. № 9. С. 3–16.
5. Коршунов Е.Н. Международная защита прав женщин. Москва : Международные отношения. 1975. 96 с.
6. Липман М. От редактора. *Pro et Contre*. 2010. Т. 14. № 1–2 (48). С. 2–3.
7. Об организации школ с продленным днем : Постановление Центрального Комитета КПСС и Совета Министров СССР от 15 февраля 1960 г. № 182. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_5500.htm (дата обращения: 05.01.2020).
8. Об улучшении дела государственной помощи многодетным и одиноким матерям и улучшении условий труда и быта женщин : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 мая 1949 г. URL: http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4748.htm (дата обращения: 27.12.2019).
9. Об улучшении порядка уплаты и взыскания алиментов на содержание детей : Указ Президиума Верховного Совета СССР от 21 июля 1967 г. URL: <http://www.economics.kiev.ua/download/ZakonySSSR/data03/tex15408.htm> (дата обращения: 11.01.2020).
10. Поссе Е.А. Новое законодательство о браке и семье. *Правоведение*. 1968. № 6. С. 31–38.
11. Федоренко Я.А. Розвиток і основні проблеми освіти у сільській місцевості в період хрущовської «відлиги». *Український селянин*. 2008. Вип. 11. С. 186–188.
12. Харчев А.Г. Брак и семья в СССР: 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Мысль, 1979. 365 с.
13. Харчев А.Г. Быт и семья в социалистическом обществе. Москва, 1968. 41 с.
14. Чуйко Л.В. Браки и разводы. Демографические исследования на примере УССР. Москва : Статистика, 1975. 175 с.
15. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. Москва : Прогресс, 1969. 278 с.